

העלייה הראשונה ותרומתה לייסוד התרבות הציונית

Arieh Bruce Saposnik, *Becoming Hebrew: The Creation of a Jewish National Culture in Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2008, xii+314 pp.

ספרו של אריה ספוזניק מציג תזה המאירה את היווצרות התרבות הלאומית הציונית באור חדש. הספר מבוסס היטב מבחינה מחקרית ותורם תרומה חשובה ללימודי היישוב, והקריאה בו קולחת. במרכז הספר שלוש קביעות: המפעל הלאומי-הציוני לא נוצר בבחינת יש מאין, אלא היה לו קשר ישיר ודיאלקטי לתרבות היהודית ולמסורת היהודית בגולה וללאומיות האירופית של המאה התשע-עשרה; יסודות התרבות הלאומית הציונית הונחו בעיקר על ידי אנשי העלייה הראשונה, ולא כפי שמקובל לטעון, בתקופה מאוחרת יותר, במהפכה שחוללו אנשי העלייה השנייה בלבד; בניגוד לגישה המקובלת, הרואה בלאומיות באירופה במאה התשע-עשרה מהפכה, גישה אשר משתקפת במחקרים של הוגים כמו ארנסט גלנר, אריק הובסבאום ובנדיקט אנדרסון, ספוזניק טוען שללאומיות המודרנית קשרים לעבר אפילו במקרים שנראה כי היא מנותקת ממנו לחלוטין, ודוגמה מובהקת לכך היא היווצרות הלאומיות היהודית הציונית. חוקרים ישראלים כמו אניטה שפירא, יעל זרובבל, עוז אלמוג וזאב שטרנהל רואים ברעיון הציוני יצירה ייחודית של החלוצים. לעומת זאת ספוזניק טוען כי כבר בעקבות תכנית אוגנדה התעורר בקרב עולי העלייה הראשונה

חברי אגודת ביל"ו ואגודות אחרות של תנועת 'חובבי ציון', שמושבותיהם התבססו בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה בחסותו של הברון רוטשילד, ויכוח על הזהות התרבותית והלאומית של האומה היהודית, ולדבריו חלוצי העלייה השנייה, שהתחילה בשנת 1905 ונמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נקלעו לוויכוח זה עם כוונת לארץ.

ספוזניק רואה בשנת 1903, שנת המחלוקת על תכנית אוגנדה, תאריך קריטי בתולדות היישוב היהודי, משום שתבוסת הטריטוריאליסטים עיצבה את הזהות ה'חדשה' של היהודים כלאום. זהות זו שיקפה באופן אירוני את עומק היסוד הדתי והמשיחי בהווייתם של התומכים בהקמת הבית הלאומי ליהודים בארץ-ישראל. הטענה בדבר קשר כל יינתק בין העם לארצו ביססה את הזיקה אל העבר התנ"כי, אך מוטיב החזרה אל הארץ המובטחת חשף את ההזדהות של הציונים עם הרעיון המשיחי הגלותי. הקשר אל הארץ הוליד את מסורת הטיולים בעקבות התנ"ך והמריץ את רעיון ה'עבודה העברית', כלומר עיבוד אדמה על ידי יהודים בלבד. אף שהיישוב ראה את עצמו כחילוני ויצרני, שונה בתכלית מן היהודים הגלותיים הלא יצרניים, עצמת המאבק על המרכז הלאומי בארץ-ישראל וכן תוצאותיו העידו על הקשר – הבלתי מודע אולי – אל המסורת אשר עיצבה את חיי היהודים בגלות. הרצף הכרונולוגי שבו הספר מתרכז מסתיים בשנת 1913, ערב מלחמת העולם הראשונה. האירוע שמסמן את סיום התקופה הוא ניצחון השפה העברית ב'מלחמת השפות'. בדומה לניצחון שוחרי הבית הלאומי בארץ הקודש, ניצחון השפה העברית מוכיח באופן פרדוקסלי שהניתוק של הציונים מן העבר מסמן קשר דיאלקטי למורשת הגלות. החזרה אל השפה העברית מוכיחה את הזיקה אל שפת התנ"ך, אך היא גם תוצאה של תהליך ארוך

וחזתה את העתיד של היישוב בצורות שונות לא הקלה ליצור קונסנזוס או אחדות דעות. לדעת תרומתו המיוחדת של הספר היא בהדגשת האמביוולנטיות בכל אחד מן ההיבטים של עיצוב תרבותו של היישוב.

ומורכב אשר הפך את שפת הקודש, שפת התפילה והלימוד וכן שפת ההיטהרות על פי הקבלה, לשפה שבה לדברי ספוזניק נכתבה ליטורגיה חילונית של המנהגים, החגים והחינוך ובאופן כללי של התרבות של המרכז הלאומי בארץ-ישראל.

ספוזניק איננו מסתפק בסיפור התפתחות המרכז הלאומי על ציר כרונולוגי-היסטורי בלבד. הייחוד של מחקרו הוא בניסיון לפתח בו בזמן גם נרטיב אופקי, המורכב מפסיפס של תהליכים אשר אפיינו את הטראנספורמציה של היישוב לחברה בעלת מודעות לאומית. כפי שהוא כותב כבר בתחילת מחקרו, אין כוונתו לספר איך התהווה האופי הלאומי של היישוב אלא להראות את האופי הלאומי של היישוב בהתהוותו, כשכל היבט תרבותי הוא חלק בלתי נפרד מתהליך כולל של צמיחה במעשה ובחשיבה אינטלקטואלית של מייסדי החברה החדשה. נקודת המבט אשר מנסה לעקוב אחרי שינויים והתפתחויות בהתהוותם יוצרת ניתוח מתוחכם אשר חותר להבנה אמפתית של התקופה ושל הגיבורים הפועלים בה תוך הימנעות משיפוט אנכרוניסטי. ספוזניק מראה כיצד באופן אירוני השאיפה ליצירת חברה הומוגנית גרמה למחלוקות ולוויכוחים אין ספור, אשר לעתים קרובות איימו על המטרה ליצור אומה בעלת אופי לאומי מאחד. אופי החינוך מגן ילדים ועד בית ספר תיכון, ההתנגשות של האידיאולוגיה הסוציאליסטית שהביאו אנשי העלייה השנייה עם האידיאולוגיה הלאומית שבה דגלו אנשי היישוב הוותיק כמו אליעזר בן-יהודה למשל, המפגשים הבעייתיים לעתים בין אשכנזים לבין ספרדים, בין ילידי הארץ לבין העולים, וכן הדיונים שנסבו על אופי היצירה האמנותית, הקונצפציה של מזרח ומערב, הרעיון של 'היהודי החדש' ועוד – כל אלה עוררו מאבקים נחושים ביותר בין הפלגים השונים ביישוב. העובדה שאוכלוסיית היישוב באה מתרבויות שונות, דיברה שפות אם שונות,

תעודה

מבית הספר "תלמוד תורה"
במושבה רחובות במחוז יפו נאה"ק

התלמידה **אילן** בת ר' **יצחק בן** מ **רחובות** נכנסה אל בית הספר "תלמוד תורה" בחדש **אדר** בשנת **תרנ"ט** וגמרה את הק לכוּדיה בראש **חדש אלול** שנת **תרס"ג**. במסך ימי למודה בבית הספר התנהגה כטובה **טוב ואף** ולמדה בשקירה.

ואלה הם ציוניה ללמודיה:

כתבי הקדש	ח"א"ה אגרון
סשנה	א"ב"ה אגרון
פירוש רש"י על התורה	ח"א"ה אגרון
שפת עבר	א"ב"ה אגרון
דברי ימי ישראל	א"ב"ה אגרון
דברי ימי העמים	—
כתיבת הארץ	ח"א"ה
תולדות הטבע	ח"א"ה
חשבון	א"ב"ה אגרון

חברי ועד המושבה:	א"ה"ר אגרון
המורים:	י"ש"ר אגרון

תעודה מבית הספר תלמוד תורה במושבה רחובות (תרס"ג)

דוגמה בולטת לאמביוולנטיות יש בתהליך עיצוב הגישה אל המזרח ואל המערב. על פי הדעה המקובלת במחקר, בעקבות דבריו המפורסמים של הרצל לקיסר הגרמני, היישוב ראה את עצמו גם כגורם מחנך וגם כחומה המגנה על המערב

תלמידי המושבה
ראש פינה עם המורה
שמחה חיים וילקומיץ

כפי שהסתמן בדמותו של הערכי הרוכב על סוס את הדגם ל'יהודי החדש' הגברי והחזק, היו שראו צורך לאמץ בחיי התרבות של הקהילה היהודית נורמות מערביות. האמביוולנטיות התגלתה גם בחיי האמנות. החזרה אל המיתוס התנ"כי בייסוד האקדמיה לאמנות 'בצלאל' מלמדת על כוונה לחזרה אל המזרח ובמקביל על שאיפה להביא אל המזרח את המסורת האירופית של לימוד ותצוגת האמנות. אברהם אידלזון, מחלוצי היצירה המוזיקלית בארץ-ישראל, אף הוא דוגמה למיזוג של השקפות תרבותיות שינקו ממקורות שונים. כוונתו של אידלזון לחזור במוזיקה שלו אל 'נשמות הנביאים' ביטאה את האמביוולנטיות בין השאיפה לחדש את המסורת התנ"כית להיסוסים מחזרה אל הדת. דוגמה אחרת לאמביוולנטיות ולמתחים שאפיינו את השנים המכוננות הללו יש במעמדה

מפני המזרח הברברי. אולם כפי שספוזניק מראה בניתוח בהיר ומשכנע, לא הכול החזיקו בדעה זו. אמנם עבור רבים המערב סימל את גולת הכותרת של הקדמה האנושית על התפתחותה המדעית ותרומתה האתית שבאה לידי ביטוי בערכים הומניסטיים ובאמנציפציה. אולם אחרים, בעקבות הקצנת הכוחות הרדיקליים ובמיוחד האנטישמיות הגוברת שאילצה אותם להגר, ראו במערב כוח מוסרי שוקע. מנקודת מבט זו נראה המזרח כמקור תקווה להתחדשות הציוויליזציה. חלוקת דעות זו הקרינה על היבטים רבים של חיי היישוב. למשל היו שטענו כי החינוך בגימנסיה 'הרצליה' צריך להדגיש את הציוויליזציה של המזרח, אך אחרים, למרות רצונם להתנתק מן העולם הישן ובמיוחד מן ההשכלה שסימנה עבורם את ההתבוללות, טענו לעליונותו של חינוך בנוסח המערבי. לעומת מי שראו במזרח

הולמת ליחסי היישוב עם האוכלוסייה הערבית. התפתחות הלאומיות הערבית בעקבות מהפכת 'התורכים הצעירים' בשנת 1908 מוזכרת בכמה עמודים רק בפרק השמיני בספר, אחרי תיאור יחסי האשכנזים והספרדים ביישוב. תיאור היחסים עם הערבים מתרכז בחשדנות של הערבים כלפי היהודים שפלשו לרשותם ובקנאה של היהודים בערבים הגבריים ללא חת, רוכבי הסוסים – יחסים אלה הובילו לעוינות, ובעקבות זאת נוסדה אגודת 'השומר'. אולם היו בין יהודים לערבים גם ידידות ושיתוף פעולה. למשל יוסף אליהו שלוש, יהודי ספרדי אמיד מבוני תל-אביב, סיפר בזיכרונותיו על ידידותו עם הערבים, ובטקסטים אחרים מאותה התקופה משתקף גם צד חיובי ביחסים בין שני העמים בתחילת המאה, והודגשה האמביוולנטיות שאפיינה את התדרדרותם. אך ספוזניק לא עסק בכל אלה.

בתחום התרבות בולט היעדר עיסוק בספרות שנכתבה ביישוב. הדבר בולט במיוחד בגלל הדיונים הממצים בייסוד 'בצלאל' ובמפעל המוזיקלי של אידלזון וכן בחגיגות ובמסכתות שהוצגו לכבוד החגים. ענקי הספרות העברית כמו יוסף חיים ברנר, משה סמילנסקי (שמוזכרים בהקשרים לא ספרותיים) וכמובן ש"י עגנון שהו בארץ בתקופה זו וכתבו על המצב. ליצירותיו של סמילנסקי המתארות את יחסי היהודים והערבים יש כמובן מקום בנרטיב של היישוב. גם לביקורת של ברנר על היישוב ולתיאוריו החדים את הוותיקים והעולים ראוי היה לייחד מקום בספר על עיצוב התרבות והחברה ביישוב. סיפוריו של עגנון ובמיוחד 'שבועת אמונים' מאירים את הקשר הבעייתי והאירוני של העולים לארץ ואת הקושי שלהם להתחיל בה חיים חדשים. דיון בסיפור זה היה מחזק את הטענה הכללית של הספר בדבר הקשר הדיאלקטי בין היישוב לגולה, קשר הקיים למרות ההצהרות על ניתוק והשאיפה לניתוק.

החברתי של האישה. היחס אל האישה בארץ-ישראל סתר את מעמדה של האישה המשכילה באירופה מבחינת החופש והמרחב החברתי שלה. יתר על כן, כדי לקדם את מעמדו של הגבר כ'יהודי החדש', התעלמו ממעמדה של האישה כמפרנסת במזרח אירופה. וכדי שלא לנכר את 'היישוב הישן' האורתודוקסי, מנעו מוסדות היישוב הוותיק מנשים את זכות הבחירה ולא הכירו בכוחן החברתי. התאגדותן של נשים בארגון 'צעירות ירושלים', שמצעו התרכז בהפצת התרבות העברית ביישוב, התקבלה ברגשות מעורבים. רבים ראו בארגון החיאה של המסורת התנ"כית של עלמות עבריות מרקדות בחוצות ירושלים כשהן שרות בעברית, אחרים ראו בכך סכנה לרמה המוסרית של הנשים הצעירות. אך באופן אירוני היחס המפלה לנשים, שהגביל אותן לתפקידים ביתיים, העניק להן מקום מרכזי בעיצוב התרבות העברית. תפקידן כאימהות וכמורות בגני ילדים נתן להן את תפקיד המפתח בקידום העבריות של היישוב. כבר בן-יהודה, דמות מרכזית, אולי המרכזית ביישוב, קבע כי 'הנכס העברי החשוב ביותר שלנו הוא נשים דוברות עברית' (עמ' 73). כפי שדוגמאות אלה מראות, מחקרו של ספוזניק הוא מחקר היסטורי בין-תחומי אשר מצרף תחומים שונים של הדיסציפלינה – היסטוריה מוסדית, מנהלית ואינטלקטואלית – אל לימודי הלאומיות, לימודי המיתוס ולימודי זרמים אידאולוגיים. גישה רב תחומית זו מאפשרת לו לשרטט לא רק תמונה כוללת של יצירת המפעל הלאומי בארץ-ישראל אלא גם דיוקנאות של אנשים רגילים ואת הדרכים שבהן 'עיצבו את השקפת העולם שלהם וכיצד הביעו את ההשקפה בהתנהגותם' (עמ' 15).

למרות היריעה הרחבה של הספר, כמה היבטים חשובים לא זכו בו לדיון ממצה או לא נזכרו כלל. קודם כול יש לציין כי לא ניתנה תשומת לב

הבילויים בגדרה,
תרנ"א

התזה של הספר מעוררת שאלה מעניינת שאיננה נדונה בו: מדוע הושתקה תרומת היישוב הוותיק בתולדות יצירתה של התרבות העברית בארץ? כיצד הצליחו אנשי העלייה השנייה לכתוב נרטיב היסטורי שבו ניכסו לעצמם את הישגיו של היישוב הוותיק והדחיקו את סיפור מאבקיו? עם כל זאת אין בהערותי כדי להוריד מערכו של הספר, ואני מבקשת לחזור ולהדגיש את חשיבותו של הספר גם מבחינת התזה שהוא מציג וגם מבחינת המתודה שבה הוא מאשש אותה.

גם דיון בבעייתיות של הקשר בין היישוב ל'בונד' היה מוסיף לספר היבט חשוב. החלופה של אוטונומיה של תרבות יידיש לאומית בגולה הייתה אתגר לא מבוטל ליישוב בארץ-ישראל בפרט ולתנועה הציונית בכלל. העובדה שה'בונד', כפי שמלמדים המספרים, היה פופולרי יותר מן הציונות מעמידה את היישוב ומאבקיו בפרספקטיבה מעניינת, אשר בוודאי השפיעה על החשיבה ועל המעשה של יוצרי הלאום הציוני.